

تقریرات دروس خارج فقه

حضرت آیت الله سید محمد رضا مدرّسی طباطبائی یزدی (دامت برکاته)

سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۳۹۹

جلسه بیستم؛ سه‌شنبه ۱۳۹۹/۷/۲۹ (فقه معاصر - جلسه اول)

بررسی برخی از مسائل فقهی جدید

بحث ما طبق ترتیب کتاب شریف مکاسب، در مبحث اشتراط علم به قدر ثمن و مثنی بود، اما از آنجا که چندین سال است تقاضا می‌شود که بعضی از مباحث جدید و مورد ابتلاء را [به صورت مجزا و منظم] مطرح کنیم، لذا حداقل در بعضی از روزهای هفته، بحث خود را اختصاص به این مسائل می‌دهیم، هرچند در گذشته نیز شیوه ما اینگونه بود که این مسائل را به مناسبت در ضمن مباحث فقه و حتی اصول مطرح می‌کردیم، از جمله در اثنای بحث طهارت و بعض مسائل مربوط به اجرت حمامی که گمانم سید اعلی الله مقامه الشریف در عروه مطرح فرموده بودند، منتقل به مباحث **شخصیت حقوقی** شدیم که آیا شخصیت حقوقی به عنوان یک امر کاملاً فرضی و اعتباری، در اسلام پذیرفته شده است یا خیر؟ و به طور مستوعب این مبحث را مطرح کردیم و جهات مختلف مسئله را مورد رسیدگی قرار دادیم. همچنین در ضمن مباحث گذشته به مناسبت مسئله **مالکیت معنوی** - مانند حق طبع، حق اختراع و امثال آن - را مطرح کردیم و نیز در مبحث مهم مثلی و قیمی، بعض مباحث مهم پولی از جمله **کیفیت ضمان نقود** و اینکه پول آیا مثلی است یا قیمی و خصوصیاتش چگونه است و نیز انواع پول - پول دارای ارزش ذاتی و پول دارای ارزش اعتباری - را مطرح کردیم و احکام مترتب بر آنها را رسیدگی کردیم.

به هر حال ما امثال این مسائل را در ضمن مباحث خارج فقه و حتی در مباحث اصول به مناسبت‌هایی که وجود داشت تفصیلاً یا اجمالاً مطرح کردیم. الا اینکه درخواست‌هایی از گذشته بود که حداقل بعضی از روزهای تحصیلی را اختصاص به بعضی از عناوین جدید و مورد ابتلاء بدهیم و از آنجا که این پیشنهاد مفید برای حوزه علمیه و جامعه است، آن را پذیرفیم و فعلاً روزهای سه‌شنبه را اختصاص به بررسی

اینگونه مسائل می‌دهیم. و مباحثی که فعلاً ما در اینجا مطرح خواهیم کرد، عمدتاً بعض مباحث اقتصادی در رابطه با پول‌های رمزنگاری شده است که یکی از مصادیق روشن آن بیت‌کوین است و نیز بررسی احکام مرتبط با یکی دیگر از پول‌ها که به طور اختصار ^۱SDR یعنی حق برداشت مخصوص نامیده می‌شود و نیز آنچه که از آن تعبیر به سرمایه‌گذاری‌های مخاطره‌آمیز می‌شود. و از آنجا که تقاضای بررسی بیت‌کوین و کلاً پول‌های رمزنگاری شده بیشتر بود، ابتدا آن را مطرح می‌کنیم و مقدمتاً می‌گوییم:

مقدمه: معنای صحیح اصطلاح اقتصاد اسلامی، بانکداری اسلامی و امثال آن

وقتی گفته می‌شود باید نظر اسلام و موضع فقه را در مورد سیستم پولی مطرح کنیم و این مسائل را از دیدگاه اسلام بررسی کنیم، به این معنا نیست که باید همه چیز را از اسلام بگیریم، بلکه به این معناست که خطوط اصلی را از اسلام بگیریم، لذا کسی توهم نکند که اگر می‌خواهیم بیت‌کوین را از نظر اسلامی بررسی کنیم، باید اسلام بیان کند که برنامه‌نویسی آن چگونه باشد و به چه نحوی از آن استفاده شود و امثال آن و بعد هم اعتراض کند که این امور را اسلام بیان نکرده است. بله، اسلام نه در رابطه با سخت‌افزار این پول‌ها که دستگاه‌های رایانه‌ای است مطلبی دارد و نه نسبت به برنامه‌ریزی و نیز روش رمزنگاری و بلوک‌های زنجیره‌ای و امثال اینها، بلکه این امور جزء دستاوردهای بشری هستند. کما اینکه اسلام نسبت به حالات فردی که فلان عمل را انجام بدهیم یا نه - مثلاً فلان غذا را با چه آتشی باید طبخ کرد؛ آیا با آتش هیزم یا آتش گاز یا نفت، و یا اینکه فلان ماده غذایی را باید به چه مقدار و با چه وسیله‌ای خرد کرد و نظایر آن - چیزی نگفته است با اینکه در فقه و حدیث، کتاب اطعمه و اشربه داریم. کما اینکه در مورد آب، روایات زیادی وارد شده است، اما اینکه کیفیت استخراج آب از چاه عمیق یا نهر، چشمه و یا قنات چگونه باید باشد و امثال اینگونه مسائل، هیچ وقت کسی توقع نداشته که اسلام باید بیان کند و کسی هم ادعا نکرده که اسلام بیان کرده است.

هکذا وقتی گفته می‌شود که نظام پولی مورد پذیرش اسلام چگونه باید باشد، به معنای آن دستورات کلی‌ای است که اسلام ارائه فرموده و ما ملزم به رعایت آن هستیم؛ کما اینکه در روایات آمده است «إِنَّمَا عَلَيْنَا أَنْ نُلْقِيَ إِلَيْكُمُ الْأُصُولَ وَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَقْرَعُوا»، «عَلَيْنَا إِقَاءُ الْأُصُولِ وَ عَلَيْكُمْ التَّفْرِيعُ»^۲؛ یعنی بر ائمه علیهم‌السلام

۱. special drawing rights

۲. وسائل الشیعة، ج ۲۷، کتاب القضاء، أبواب صفات القاضی، باب ۶، ح ۵۱، ص ۶۱؛

مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ فِي آخِرِ السَّرَائِرِ نَقْلًا مِنْ كِتَابِ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّمَا عَلَيْنَا أَنْ نُلْقِيَ إِلَيْكُمُ الْأُصُولَ وَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَقْرَعُوا.

است که قواعد را بیان کنند و بر مسلمین است که تفریع کنند و شاخه‌ها و فروع را به دست آورند. به هر حال قضیه بیت‌کوین و کلاً پول‌های رمزینه‌شده چنین است، کما اینکه پول‌های اعتباری رایج و حتی مسکوک طلا و نقره نیز چنین است و اینکه کیفیت استخراج طلا و نقره باید چگونه باشد و از چه معدن‌هایی به دست آورند و با چه دستگاهی آن را ضرب کنند، در اسلام بیان نشده و هیچ کس هم چنین ادعایی ندارد. نسبت به روش‌های زندگانی فردی نیز چنین است؛ مثلاً اسلام ترغیب به کشاورزی، دامداری و تجارت می‌کند اما اینکه چه موقع باید کشت و برداشت داشته باشیم یا چه چیزی تجارت کنیم و از کجا کالا وارد کنیم و به کجا صادر کنیم و امثال اینها را اسلام بیان نفرموده است.

در گذشته نیز این مطلب را تذکر دادیم که وقتی گفته می‌شود **اقتصاد اسلامی**، برخی توهّم می‌کنند که اسلام باید همه ریزه‌کاری‌ها و قوانین اقتصادی را بیان کرده باشد، حتی مثل قانون بازده نزولی، کیفیت برخورد عرضه و تقاضا، ضریب افزایش فزاینده و سایر فرمول‌های دیگری که در علم اقتصاد هست، در حالی که گفتیم چنین نیست و این امور، دستاوردهای علم بشری است و مثل بقیه دستاوردهایی که مربوط به علم بشری است باید آنها را از جای دیگر به دست آورد. بله، اسلام به نحو کلی فرموده که تلاش و فکر کنید و دنیا را آباد کنید و تعلیم و تعلم داشته باشید و یک سلسله احکام الزامی یا رجحانی را هم بیان فرموده است، منتها اینها مقدمه است و اگر آن تلاش بشری به اضافه احکام اسلامی به درستی اجرا شود، آنگاه است که بشر یک اقتصاد شکوفا، کارا و مفید خواهد داشت و این مطلب در همه جا جاری است. هکذا وقتی گفته می‌شود **عملیات بانکداری اسلامی**، به این معنا نیست که اسلام فرمول داده باشد که چگونه محاسبه کنیم چه مقدار پول در بانک گذاشته می‌شود و چه مقدار خارج می‌شود یا حتی گفته باشد دستگاه رایانه‌اش را چگونه درست کنیم و امثال آن. و هیچ کس هم ادعا نکرده که اسلام تمام این مسائل را با جزئیات بیان کرده است، لذا اینکه برخی توهّم کنند که چون اسلام این امور را بیان نکرده پس معلوم می‌شود اسلام «اقتصاد یا بانکداری و امثال آن» ندارد، حرف اشتباهی است و کسی که دارای فهم فقهی باشد چنین ادعایی نمی‌کند. بنابراین مقصود این است که احکام کلی اسلامی که مساس به اقتصاد یا پول دارد رعایت شود، کما اینکه وقتی گفته می‌شود طب اسلامی، به این معنا نیست که اسلام جای فیزیولوژی، بیولوژی، پاتولوژی و امثال آن بنشیند و هیچ دانشمند قابل اعتنای اسلامی مدعی این حرف نیست، مگر

✓ همان، ح ۵۲، ص ۵۲:

وَقُلْ مَنْ كَتَابَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَضْرٍ عَنِ الرَّضَاءِ عَلَيْهِ قَالَ: عَلَيْنَا الْإِقَاءُ الْأُصُولَ وَ عَلَيْكُمْ التَّفْرِيعُ.

برخی از عوام یا شبه عوام یا احیاناً خواصی که دچار غفلت شده‌اند.

بنابراین وقتی گفته می‌شود اقتصاد اسلامی و نظام پولی اسلامی، به این معنا نیست که آنچه در کتب علم اقتصاد ذکر شده و آنچه نظیر آدم اسمیت، ریکاردو، کینز، فریدمن و امثال آنها گفته‌اند، اسلام نیز همان مطالب را به همان سیاق ذکر کرده باشد، بلکه بسیاری از این امور، حقایقی است که در عالم اقتصاد معنا دارد و باید با تلاش بدان رسید، کما اینکه گفتیم در طب و نیز در زندگانی فردی چنین است. بله، اسلام یک سلسله احکام الزامی و یا رجحانی دارد که اگر موضوعش باشد باید رعایت شود؛ مانند اینکه معامله مستلزم ربا، اکل مال بالباطل، غرر، اسراف و... نباشد. بدین جهت بارها تذکر داده‌ایم که وقتی می‌گوییم فلان قانون اسلامی است، به این معناست که مخالفت با احکام اسلامی ندارد و ضرورات اسلامی را رعایت کرده است، اما این بخشی از کار است و بخش دیگر، تلاش و فکر بشری است که باید انجام بدهد تا بتواند به هدف مطلوب برسد.

و از اینجا جواب به اعتراض برخی که گفته‌اند عملیات بانکداری بدون ربا - که از آن تعبیر به بانکداری اسلامی می‌شود - نتوانسته مشکلات را حل کند روشن می‌شود. و آن اینکه: قانون بانکداری اسلامی که به حسب نظریات اکثریت فقهای شورای نگهبان تصویب شده، بخشی از کار است و بخش دیگر کار که این قانون بتواند کارایی داشته باشد و مشکلات را حل کند و به روز باشد، بر عهده متخصصین و اهل فن است. نظیر اینکه کسی در معامله مرتکب غش، ربا، غرر و اکل مال بالباطل نشود اما توانایی تجارت، زراعت، تولید صنعتی و امثال آن را نداشته باشد، چنین فردی بنا نیست که ثروت به دست آورد و نمی‌تواند اعتراض کند که من این مسائل را رعایت می‌کنم پس چرا روزی من نمی‌رسد! در حالی روزی فرد منوط به تلاش‌های فکری و عملی اوست؛ مثلاً اگر بازرگان هست باید بداند چه چیزی و از کجا بخرد و با چه درصدی از سود بفروشد و این امور برعهده خود فرد است و اسلام متعرض آن نشده است. قانون عملیات بانکداری بدون ربا نیز چنین است و هکذا نظام پولی و اقتصاد اسلامی.

بررسی ماهیت بیت‌کوین و احکام مترتب بر آن

بحثی که در ابتدا مطرح می‌شود آن است که رمزپول‌ها و خصوص بیت‌کوین آیا واقعاً پول هستند یا خیر؟ تا آنجا که ما می‌دانیم و به حسب آنچه که گفته‌اند، بیت‌کوین و نظایر آن فعلاً در هیچ کشوری به عنوان «پول ملی و رایج» قانونیت پیدا نکرده است، هرچند ممکن است قانون گذاشته باشند که اگر کسی با آن مبادله کرد، مانعی نداشته باشد و خلاف قانون کشور نیست، اما این غیر از آن است که به عنوان پول ملی

کشور رایج شده باشد.

به هر حال ما قبلاً مفصلاً درباره پول و خصوصیات آن بحث کردیم و حتی کیفیت پیدایش پول اعم از پول دارای ارزش ذاتی و پول دارای ارزش اعتباری را ذکر کردیم، ولی به جهت اینکه بحث ما در اینجا بدون اینکه حقیقت پول و احکام آن را ولو اجمالاً بدانیم نمی‌تواند به اندازه کافی مفید باشد؛ خصوصاً که مستمعین جدیدی که قبلاً در بحث ما نبودند این مباحث را پیگیری می‌کنند و چه بسا کسانی هم که قبلاً بودند فعلاً متذکر نباشند، لذا مختصری درباره تاریخچه پول و پیدایش آن و انواع پول مطالبی را ذکر می‌کنیم و سپس اصل مسئله را رسیدگی می‌کنیم که آیا این خصوصیات در پول‌های اعتباری رمزینه‌شده نیز جریان دارد یا خیر و احکام آن از لحاظ شرعی چیست؟

ویژگیهای پول

خوشبختانه مباحث مربوط به پول و نیز مسئله مثلی و قیمی که یکی از مسائل بسیار سنگین فقهی است، در جلد دوم البیع تحت عنوان «کیفیت ضمان نقود»^۳ به چاپ رسیده است. این مطلب جزء مسلمات فقه است که کیفیت ضمان به دو نحو می‌تواند باشد؛ گاهی **ضمان به مثل** است و گاهی **به قیمت**، اما اینکه معیار تشخیص مثلی و قیمی چیست و فروعاً مرتبط به آن کدام است، مسئله‌ای کاملاً سنگین می‌باشد که به لطف خداوند ما ظاهراً همه مباحثی که لازم بود را در آنجا مطرح کردیم و **نظر برگزیده** ما این شد که اساس ضمان در سیره عقلاً به **مثلی** است و هر جا که خلافتش ثابت شود از آن اساس خارج می‌شود. همچنین در آنجا اثبات کردیم که مقومات صنفیه نیز دخیل در کیفیت ضمان است و صرف وحدت در جنس، کافی در ضمان نیست؛ مثلاً اگر کسی گندم اعلای دیگری را تلف کند، نمی‌تواند همان مقدار از گندم ردی و نامرغوب را به عنوان مثل بپردازد و در آنجا چنین نتیجه گرفتیم - و لعل دوباره هم به آن اشاره کنیم - که **ضمان پول‌های اعتباری** که امروزه جریان دارد، به مثل است. اما چنین نیست که فقط اسمش تومان یا ریال یا امثال آن باشد بلکه خصوصیات صنفیه نیز دخیل است، کما اینکه اشاره کردیم در گندم و امثال آن نیز خصوصیات مصنفه دخیل است. از طرف دیگر باید توجه داشت که چنین نیست به مجرد هر نوسانی بگوئیم ادای مثل کافی نیست و باید به نحو دیگری ارزش‌یابی شود و تذکر دادیم که قضیه ارزش و ضمان به مثل، حالتی کشش‌دار دارد.

۳. رجوع شود به: البیع، ج ۲، صص ۷۶۸ - ۶۸۸.

به هر حال این توضیحات را در بحث ضمان مثلی و قیمی بیان کردیم و خواستیم آن کبری را در مورد انواع پول تطبیق کنیم. از این جهت ابتدا ویژگی‌ها و خواص پول - که در عربی از آن تعبیر به نقد می‌شود و در عربی جدید عُمْلَه (یعنی ما یتعامل به) می‌گویند - را مطرح می‌کنیم و می‌گوییم:

پول - همان‌طور که اقتصاددانان احصاء کرده‌اند - **حداقل چهار ویژگی** دارد، هرچند می‌تواند ویژگی‌های بیشتری هم داشته باشد. این چهار ویژگی عبارتند از:

۱. وسیله مبادله

اولین ویژگی پول آن است که **وسیله مبادله** است؛ یعنی اگر کسی بخواهد چیزی را بخرد و منتقل به ملکش کند، وسیله رسمی این مبادله پول است؛ مثلاً کتاب یا قلم دیگری را در مقابل پول می‌خرد و منتقل به ملکش می‌کند. پس آن واسطه‌ای که در هر جای جامعه پذیرفته می‌شود و می‌توان مالکیت اشیای جدید را به دست آورد، پول است، به گونه‌ای که اگر کسی سرمایه‌های دیگری داشته باشد ولی پول نداشته باشد، در مبادلات گرفتار سختی می‌شود و به سادگی نمی‌تواند مبادله کند هرچند ثروت زیادی به غیر نقد داشته باشد، برخلاف جایی که پول داشته باشد که تقریباً هر معامله‌ای که بخواهد می‌تواند انجام دهد بدون اینکه گرفتار مشکلی شود.

۲. وسیله ذخیره‌سازی ارزش

ویژگی دیگر پول - اعم از پول دارای ارزش ذاتی و پول دارای ارزش اعتباری - آن است که وسیله **ذخیره‌سازی ارزش** می‌باشد؛ یعنی هر کسی می‌تواند با جمع‌آوری پول، آن ارزش را برای خود ذخیره کند. پس آسانترین وسیله ذخیره‌سازی ارزش مگر در شرایط خاص، پول است.

۳. وسیله ابراء ذمه در غیر مثلیات

خاصیت سوم اینکه در میان عقلا و در عرف دولتها، پول وسیله ابراء ذمه در غیر مثلیات است. همان‌طور که سابق توضیح دادیم اگر شیئی مثلی تلف شود، ضمانش به مثل است و با پرداخت مثل است که برائت ذمه حاصل می‌شود؛ مثلاً اگر کسی مقداری گندم از دیگری تلف کند، اگر به همان مقدار گندم از همان صنف بدهد بریء الذمه می‌شود. اما در غیر مثلیات و به اصطلاح آنچه که قیمی است - مانند کیف دست ساز که یا مثل ندارد و یا اینکه عقلاء نظایر آن را به عنوان مثل قبول نمی‌کنند - پول وسیله ابراء ذمه نزد عقلاء می‌باشد.

۴. وسیله ارزش‌گذاری اشیاء

یکی دیگر از مهمترین ویژگی‌های پول این است که وسیله ارزش‌گذاری اشیاء می‌باشد؛ یعنی عقلاء ارزش اشیاء را با پول مشخص می‌کنند که مثلاً چند تومان یا ریال ارزش دارد، و حتی اگر عقلاء خواسته باشند دو عین را تهاثراً معامله کنند، باز هم با پول ارزش‌گذاری می‌کنند؛ مثلاً می‌گویند این عین پنج هزار تومان ارزش دارد و آن عین هم پنج هزار تومان ارزش دارد و با هم تهاثر می‌کنند. بنابراین در عرف عقلاء در حالات عادی، پول وسیله ارزش‌گذاری اشیاء است و هرچند ممکن است ارزش اشیاء با غیر پول هم سنجیده شود، اما معمولاً با پول ارزش‌گذاری می‌شود.

و این ویژگی‌های چهارگانه در انواع پول‌ها وجود دارد، هرچند ممکن است برخی از انواع پول، ویژگی‌های دیگری هم داشته باشد؛ مثلاً پول اعتباری و یا حتی پول حقیقی، به نحوی است که دولت می‌تواند با آن برخی از سیاست‌های اقتصادی را اعمال کند؛ مثلاً با سیاست‌های انقباض پولی، تورم را کنترل کند یا با سیاست‌های انبساط پولی، رکود را علاج کند و امثال این ویژگی‌ها، متنها ویژگی‌های عامی که در هر پولی وجود دارد، این چهار ویژگی می‌باشد.

والحمد لله رب العالمین

تقریر و تنظیم: جواد احمدی